

УДК 378.4 : 502.13-047.37 (477) «186»

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТОВАРИСТВ ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ ПРИ УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Ангеліна Коробченко

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 72312, Запорізька область, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20
e-mail: angelina-korobchenko@mail.ru

Однією з найбільш ефективних форм організації вітчизняної науки у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. стали товариства дослідників природи при вітчизняних університетах. Осмислення конкретного внеску, зробленого вченими того чи іншого товариства у загальний розвиток природознавства сприяє виробленню більш глибокого та всебічного уявлення про його сучасний стан. Ми переконані, що багато з того, чим володіє наука сьогодні, зобов'язано діяльності цих товариств як своєрідних наукових центрів розвитку природознавства.

Останнім часом діяльність наукових товариств, що організовувались у ХІХ ст. при вітчизняних університетах викликає підвищений інтерес у науковців і стає предметом їхнього дослідження. Це праці Т.П. Гармаш, В.Б. Калиновського, М.П. Кононенка, Г.Г. Кривошеїної, І.М. Левченко, О.М. Позинич, Д.В. Поштаренка, А.В. Риженка, С.С. Ткаченко, О.В. Цюняк та інших. Певною мірою заповнюють прогалину щодо діяльності товариств, їх еволюції у перше десятиліття радянської влади наукові розвідки В.В. Кушлакової та В.С. Савчука. Усі вище перелічені роботи сприяли з'ясуванню місця товариств дослідників природи серед інших наукових товариств, розумінню загальних соціально-економічних причин еволюції природничо-наукових товариств.

До середини ХІХ ст. царська Росія, до складу якої входила й Україна, все ще залишалась однією з небагатьох країн, де збереглося кріпацтво. Але життя висувало нові вимоги. Епоха, що наступала, яскраво відбивала у собі і перелом, що відбувався в економічних відносинах, і масштабні зміни у соціальному житті. Економічні протиріччя були обумовлені зростанням товарних відносин і гальмуючим впливом кріпацтва. Поміщики змушені були шукати нові шляхи розвитку господарства та підкорюватися вимогам ринку. У зв'язку з економічним і соціальним розвитком у середині ХІХ ст. вимагалось значно більше високоосвічених і підго-

товлених у професійному відношенні людей. Як наслідок, влада ставила нові завдання перед університетами.

Діючий університетський статут 1835 р. і доповнюючі його постанови не тільки не відповідали цим вимогам, але й, навпаки, цілком протирічили їм. Ці протиріччя проявились особливо після поразки Росії у Кримській війні 1853-1856 років. Стало зрозумілим, що усі сфери життя вимагали перетворень, починаючи від економіки та закінчуючи змінами у соціальній галузі. У цих умовах і розпочалась підготовка університетської реформи. Однією з основних передумов стала невдоволеність студентів діючими правилами, яка у середині 50-60-х рр. ХІХ ст. мала місце у вигляді серйозних студентських заворушень. Слід відзначити, що студентські заворушення спочатку були спрямовані на збільшення академічних прав, на зміну університетських порядків. Однак незабаром ця боротьба набула антиурядового характеру, адже у студентському середовищі, яке найбільш швидко піддається демократичним ідеям, руйнувались певні стереотипи. При цьому потрібно враховувати той факт, що у силу умов, які склалися, влада мусила ставати реформатором. Але у жодному разі вона не збиралася випускати університети з-під свого контролю та хотіла обмежитись поступками. Тому таким важким було народження статуту 1863 року [1].

Зазначимо, що університети України входили на той час до єдиної культурно-освітньої системи царської Росії. Вони, як і всі російські, називалися «імператорськими», перебували під царським протекторатом, функціонували за єдиними статутами, фінансувались Державним казначейством, підпорядковувались Міністерству народної освіти. Протягом цілого століття в історії вітчизняних університетів боролися два начала: одне – університети автономні навчальні заклади, друге – університети цілковито підпорядковані державі [12, с. 55]. Обидва ці підходи до статусу українських університетів почергово змінювали один

одного. Частіше і триваліше домінувала тенденція державного керівництва університетами. Проте наприкінці XIX ст. тенденція вільного розвитку університетів почала перемагати тенденцію державно-охоронну. Сприяв цьому розмах ліберально-демократичного руху, який переріс на початку XX ст. у революційні заворушення. Державне управління українськими університетами передбачало керівництво за допомогою єдиних статутів, які затверджував імператор; надання коштів з державного бюджету при регламентації їх використання; державний і поліцейський нагляд за життям і діяльністю студентства та професорсько-викладацького складу. Саме аналіз університетських статутів дає можливість виявити тенденції та динаміку розвитку системи вищої освіти у царській Росії загалом і в Україні, зокрема.

Українська освіта у Російській імперії у XIX ст. чотири рази підпадала під урядові перетворення, відповідно до яких затверджувались університетські статuti 1804, 1835, 1863, 1883 років. Ступінь їх демократичності залежав від суспільно-політичної ситуації та потреб освіти. «Принципове питання взаємовідносин між суспільством, державою та вищою школою розглядалося з позиції «хто для кого?», і відповідь на нього часто хибувала на брак конструктивності. Визнання вищої освіти як самоцінного явища давалося дуже важко. Університетська автономія стала довічною проблемою, від розв'язання якої залежало не тільки самостійне існування вищої школи, але й ступінь соціальної та політичної довіри до неї» [4, с. 159].

Так, «Загальний Статут університетів Російської імперії» 1804 р. багато у чому відбивав досвід європейських університетів і створив науково-навчальну організацію «за спільним духом і багатьма деталями дуже схожою з устроєм університетів протестантської Німеччини» [9, с. 57]. Статут наділяв університети достатньо широкою автономією, виборним началом і свободою у викладанні, колегіальною формою управління. Він був найдемократичнішим з усіх наступних статутів. Згідно з ним кожний університет ставав центром управління навчальним округом й усіма навчальними закладами, що входили до нього. Університет отримував право контролю над їх навчально-виховною діяльністю, право призначення та звільнення їх учителів, представлення директорів гімназій до призначення міністром народної освіти. Для завідування навчальними закладами округу при університеті створюва-

лась Училищна рада у складі ректора й обраних Радою університету ординарних професорів.

«Університетський Статут» 1835 р. значно покращив матеріальний стан університетів, збільшив оклади викладачів, але натомість університети були позбавлені самоуправління, виборного начала, свободи у викладанні та багатьох найважливіших принципів статуту 1804 року.

Е.Д. Дніпров відзначив, що «Університетський статут 1835 р. відбив давно назрілу у владних сферах зміну у поглядах на значення та функції університетів як наукових і навчальних закладів, на питання університетського самоуправління, на обсяг і спрямованість університетського викладання. Те, що до цього виражалось у різних проектах, постановах, тепер узагальнювалось і отримувало законодавчу силу» [2, с. 175]. Автономія університетів піддалась значному урізанню.

Необхідність провести зміни у сфері вищої освіти стала очевидною вже наприкінці 50-х років XIX ст. Відставання від Європи у галузі науки підштовхувало до обговорення питання про реформування системи освіти та до створення нового університетського статуту, який би замінив попередній статут 1835 року. Черговий статут 1863 р. розроблявся під час значних перетворень у царській Росії. Скасування кріпацтва, інші важливі реформи створили ситуацію певного демократизму, яка торкнулася й університетської освіти. Під тиском громадськості та реалій об'єктивного розвитку почався процес перегляду статуту 1835 року. Зазвичай, як стверджує С.І. Посохов, новий етап у розвитку вітчизняних університетів пов'язують зі вступом на престол Олександра II. Однак факти, на думку вченого, свідчать про те, що вже в останній рік царювання Миколи I почалися певні зміни по відношенню до освіти у цілому, і до університетів зокрема. З початком правління Олександра II процес змін прискорився. Так, у 1855 р. були зняті обмеження щодо прийому студентів, з 1856 р. випускники знову відряджались до зарубіжних університетів з метою підготовки до професорського звання, з 1859 р. дозволялось випускувати книги із-за кордону без цензури тощо. Вперше в історії Росії знання вчених були затребувані владою при виробленні нового політичного курсу [8]. Настав час внесення істотних змін в університетах, постало питання про розробку нового університетського статуту.

Процес підготовки університетського ста-

туту 1863 р. супроводжувався широким громадським обговоренням, дискусіями у періодичній пресі, студентським рухом, активізацією праці влади у цьому напрямі. Підготовка нового статуту проводилася з розумінням ролі науки й освіти на новому етапі розвитку суспільства і тривала біля 5 років. Нові підходи щодо потреб університетської освіти, закладені у статуті 1863 р., позитивно позначились на всіх сторонах її організації. Збільшились державні асигнування, що зміцнило навчально-матеріальну базу, розширило мережу студентських стипендій, збільшило грошове утримання професорсько-викладацького складу. Університетська реформа, не дивлячись на порушення влади у діючих правилах, зіграла важливу роль у розвитку університетської науки і підвищення рівня викладання. Пореформений час – час поживавлення наукового життя в університетах, пов'язаних з організацією з'їздів вчених, у помітному зростанні періодичних видань [7].

Починаючи з 1863 р. проводяться на базі університетів й археологічні з'їзди. Ті, хто бажав, мали можливість брати участь у міжнародних з'їздах ботаніків, зоологів, юристів, географів, фізиків. У цей час працювали такі видатні вчені-природознавці, як Д.І. Менделєєв, І.М. Сеченов, К.А. Тімірязєв, Л.С. Ценковський, І.І. Мечников та інші. З відомих істориків, правознавців і філологів працювали С.М. Соловйов, В.О. Ключевський, М.М. Ковалевський, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.Ф. Міллер, І.І. Срезневський та інші.

У статуті з'явився параграф про кошти для розвитку наукової діяльності в університетах. Наприклад, була збільшена кількість так званих навчально-допоміжних установ фізико-математичного факультету, до яких крім вже існуючого фізичного кабінету додалась фізична лабораторія й астрономічна та метеорологічна обсерваторії. Передбачалось обладнання спеціальних приміщень, які, при достатній колекції наукових приладів, могли використовуватися для наукової роботи.

Як було сказано вище, у цей період університети набувають значення не лише основної вищої освіти, але й соціальної організації науки, і, насамперед, природознавства. Згідно з §119 статуту університетам надавалося право з дозволу міністра народної освіти «засновувати для удосконалення спільними зусиллями певної частини науки і для наради про способи щодо підвищення їх рівня в Університетах, вчені товариства» [6].

Через товариства утверджувалося і просві-

тництво. Прогресивні сили, які групувалися навколо товариств, рішуче включалися у боротьбу за розвиток вітчизняного просвітництва та науки. У цьому простежувався успіх удосконалення людини та суспільства у цілому. Товариства засновували типографії, відкривали лекторії, організовували з'їзди природознавців і лікарів, сільських господарів, виставки, морські та прісноводні біологічні та зоологічні станції. Прийняття нового університетського статуту сприяло підтримці ідеї про створення наукових товариств, хоча перемогти цій ідеї було суджено лише тільки через 6 років. Усі ці роки були роками активного протиборства наукових сил пануючій тоді державній машині царської Росії. А вже до кінця 1872 р. при імператорських університетах працювало 23 наукових товариства. До 1894 р. було засновано 59 товариств [5].

О.В. Соболева вказувала, що університети у цей період відігравали особливу роль у науковому житті країни. Тут отримували освіту основні кадри інтелігенції. Університети дали країні протягом другої половини ХІХ ст. 58 тис. спеціалістів, майже у два рази більше, аніж усі інші вищі навчальні заклади громадянських відомств. Але діяльність університетів не обмежувалась підготовкою кадрів. Вчені не закривались у стінах академічних аудиторій. Поряд з публічними лекціями й експедиціями з метою дослідження природних багатств країни університети брали на себе ініціативу в організації важливих громадських починань: з'їздів вчених, вищої жіночої освіти [10].

Таким чином, прогресивні положення статуту 1863 р. надавали певні можливості перебудувати та поліпшити освітню та наукову роботу в університетах. Розширення університетами своїх прав, відновлення їх автономії позитивно впливало протягом наступних років на зростання кількості студентів, підвищення авторитету професорсько-викладацького корпусу, появу наукових товариств і розвиток наукових досліджень. Проте цей статут проіснував лише 19 років. Вбачаючи у статуті 1863 р. вимушену поступку, влада виконувала обіцянки з небажанням, із запізненням, а інколи і зовсім не виконувала. Статут фактично за весь час своєї дії здійснювався в урізаному вигляді. У більш повному обсязі він почав упроваджуватися у життя лише наприкінці 60-х років ХІХ ст. Приблизно з того ж часу влада почала приймати постанови, які суперечили статуту 1863 р. або зовсім відміняли його окремі статті. Разом з тим, помилково вважати, що реформа принесла лише тимчасові поступки влади. Позитивні ре-

зультати реформи 1863 р. були очевидними і після її скасування.

Зростання інтересу до природничих наук, яке намітилося у широких колах російського освіченого суспільства у 50-х роках XIX ст. було цілком логічним. Великою мірою цьому сприяв вихід перших журналів з природознавства. Наприклад, повернувшись до себе увагу громадськості щорічний журнал «Вестник естественных наук», що видавався за ініціативою К.Ф. Рулье. У ньому друкувалися нариси про природу, відкриття та діяльність вчених, які працювали у галузі природознавства по всій країні. Також на початку 1860-х років збільшилась публікація перекладених праць зарубіжних природознавців – А. Брема, Дж. Льюїса, Г. Шахта, М. Шлейдена, К. Фохта. Звичайно, дуже вплинула на піднесення популярності природознавства книга Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору», що побачила світ у 1859 році. В основу цієї капітальної праці вченим було покладено величезну кількість фактів. Були використані матеріали, зібрані самим Ч. Дарвіном під час п'ятирічної подорожі на кораблі «Бігль». Книга дозволяла поглянути з матеріалістичної точки зору і на питання про походження людини, що викликало революцію у поглядах на походження життя на Землі та широкий інтерес до біологічних проблем.

У цей період почали виникати все нові природничо-наукові товариства. За Московським товариством дослідників природи, яке виникло у 1805 р. виникають Російське товариство акліматизації тварин (1857), Російське ентомологічне товариство (1860), Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії (1863). Як форма організації науки, товариства найбільш яскраво проявили себе у пореформений період, після 1861 року. Переважна більшість професорів і викладачів університетів та інших вищих навчальних закладів брали активну участь в організації та діяльності громадсько-наукових структур, різноманітних за своїми устремліннями. Найважливіше місце у цих структурах займали товариства, які об'єднували представників природничих наук. Відчутним був підйом вітчизняної науки завдяки університетському статуту 1863 року.

Консолідація вчених завжди відіграла провідну роль у формуванні та розвитку науки. На різних наукових форумах вироблялись принципи дослідницької діяльності, визначались пріоритетні наукові напрями, здійснювалися особисті контакти між вченими. Нині функціонують різні типи наукових співтовариств

(товариства, комітети, об'єднання). Вони мають централізований характер, чисельні, об'єднують вчених різних регіонів. У поліпшенні їх діяльності важливу роль може зіграти звернення до досвіду минулого, в якому знаходяться витoki багатьох корисних починань і які стали вже традицією і для вітчизняних вчених. До числа таких починань слід віднести орієнтацію тем досліджень на покращення добробуту народу, популяризацію наукових знань, підвищення професійної підготовки дослідників.

У дореволюційній Росії основними формами наукових співтовариств були з'їзди російських природознавців і наукові товариства. Саме вони стимулювали наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідження природних багатств країни. У період з 1867 по 1913 рр. Всеросійські з'їзди природознавців і лікарів стали однією з основних форм організації наукової діяльності.

Епоха 60-х років XIX ст. характеризується значним пробудженням суспільної свідомості у царській Росії. У пореформений капіталістичний період простежувався підвищений інтерес до природознавства і техніки, прагнення вчених і викладачів до активної діяльності з метою розвитку та поширення природничих знань. У цей час у Західній Європі відзначався небувалий інтерес до природознавства. Низка відкриттів і винаходів західних вчених звернули на себе увагу вчених усього світу.

На початку 60-х років XIX ст. у вітчизняній періодиці стали з'являтися статті, які закликали наслідувати приклад природознавців закордонних країн, таких як Англія, Бельгія, Німеччина, Італія, США, Швейцарія та Франція, де вже у 1820-х роках проводились з'їзди природознавців. Необхідність і можливість подібних з'їздів у Росії обговорювались протягом тривалого часу. Вдалось реалізувати цю ідею завдяки енергії професора Київського університету К.Ф. Кесслера. По суті він організував три таких з'їзди. Так, взимку 1856 р. вчений подав доповідну записку на ім'я міністра народної освіти А.С. Норова. У ній йшлося про те, що у багатьох європейських країнах щорічно проходять з'їзди природознавців, основною метою яких є надання можливості вченим-природознавцям особисто знайомитися один з іншим, обговорювати спірні питання, об'єднуватися для видання великих творів. Про популярність з'їздів свідчив і той факт, що якщо у 1-му зібранні (Лейпціг, 1822 р.) брали участь 20 вчених, то у 32-му (Відень, 1856 р.) зібралось до 1700 осіб, у тому числі 880 дійс-

них членів. У Росії, на думку К.Ф. Кесслера, подібні з'їзди необхідні ще більше. У висновках К.Ф. Кесслер представив розроблений ним проект «Правил для зібрання природознавців і лікарів», що складався з 12 пунктів, які у подальшому були прийняті за основу.

У вересні 1860 р., перебуваючи в одному із закордонних відряджень, К.Ф. Кесслер взяв участь у роботі чергового з'їзду німецьких природознавців і лікарів у Кенігсбергу. З'їзд настільки вразив вченого, що повернувшись до Києва, він з новими силами взявся за здійснення своєї ідеї, однак скликати Всеросійський з'їзд природознавців йому не вдалося. Вчений і надалі уперто боровся за цю ідею. Заручившись підтримкою М.І. Пирогова, К.Ф. Кесслер все-таки домогся дозволу міністра народної освіти скликати з'їзд учителів природничих наук гімназій Київського навчального округу. Цей дозвіл був отриманий 13 квітня 1861 року. Одразу ж К.Ф. Кесслер звернувся до природознавців, які працювали у різних містах країни, взяти участь у майбутньому з'їзді. З'їзд відбувся у Києві під головуванням К.Ф. Кесслера з 11 по 18 червня 1861 року. У його роботі взяли участь 44 делегати з різних міст країни. Успішна робота цього з'їзду підготувала ґрунт для скликання другого з'їзду вчителів природничих наук, який відбувся також у Києві у червні 1862 року. У його роботі взяв участь вже 61 делегат. Після переїзду К.Ф. Кесслера до Петербургу з'їзди у Києві більше не проводились.

Питання про скликання загальноросійського зібрання природознавців і лікарів було знову поставлено у Міністерстві народної освіти наприкінці 1866 року. Міністр народної освіти, граф Д.О. Толстой, звернувся до фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, деканом якого з лютого 1865 р. був К.Ф. Кесслер, із запитом про користь скликання такого з'їзду. 14 січня 1867 р. К.Ф. Кесслер подав представлення, в якому доводилась користь створення з'їздів природознавців у Росії, пропонувалась програма та виражалось бажання про перенесення справи до Ради університету, щоб йому надався подальший хід. Рада університету підтримала подання, а потім воно було передано до Міністерства народної освіти. Після обговорення питання про скликання Всеросійського з'їзду природознавців у Комітеті міністрів 12 травня 1867 р. був наданий «височайший дозвіл» на його проведення [3].

Через попечителів Санкт-Петербурзького навчального округу міністр народної освіти запропонував Раді університету доручити фі-

зико-математичному факультету розробити детальний план з'їздів, враховуючи основні 7 пунктів: «Мета з'їзду повинна полягати у тому, щоб сприяти вченій і навчальній діяльності на теренах природничих наук», спрямовувати цю діяльність, головним чином, на дослідження Росії та на користь Росії, а також дозволити російським природознавцям знайомитися один з одним. З'їзд знаходиться під заступництвом міністра народної освіти. Членом з'їзду може бути будь-яка людина, яка займається природознавством, але право голосу мають лише вчені, які опублікували самостійні дослідження з природничих наук, а також викладачі вищих і середніх навчальних закладів. Згідно з програмою, засідання з'їзду могли бути загальними. На них читались статті, що представляють загальний інтерес, а також обговорювались питання, що відносяться до роботи з'їзду, і частковими, де обговорювались питання, що мають спеціальне значення для певної галузі природознавства. У 5-му пункті пропонувалось створити на з'їзді відділення: а) з анатомії та фізіології; б) з зоології та порівняльної анатомії; в) з ботаніки, анатомії та фізіології рослин; г) з мінералогії, геології та палеонтології; д) з хімії та фізики; є) з астрономії та математики.

Кошти, необхідні для друку звіту з роботи з'їзду і для інших цілей, надавались міністром народної освіти. У 7-му пункті зазначалось, що особи, які бажають взяти участь у роботі з'їзду – члени Академії наук, викладачі університетів і вчителі природничих наук, «отримують з цієї метою відрядження терміном від двох до чотирьох тижнів», у залежності від віддаленості місця проживання. Як видно з тексту цієї програми, в її основі був розроблений К.Ф. Кесслером у 1856 р. проект «Правил для зібрання природознавців і лікарів».

Фізико-математичний факультет організував комітет з'їзду у складі семи провідних професорів, по одному від кожного наукового напрямку: з зоології й анатомії – Ф.В. Овсянников, з зоології та порівняльної анатомії – К.Ф. Кесслер, з ботаніки – А.М. Бекетов, з мінералогії та геології – П.А. Пузиревський, з хімії та фізики – Д.І. Менделєєв, Ф.Ф. Петрушевський, з астрономії та математики – А.Н. Савич. Головою комітету обрали К.Ф. Кесслера, діловодом – А.М. Бекетова. Необхідні для проведення з'їзду кошти виділили: Міністерство народної освіти – 5 тис. рублів, Миська дума – 1 тис. рублів і Петербурзький університет – 600 рублів. Усього 6 тисяч 600 рублів [13, с. V].

При підготовці до з'їзду членами комітету була проведена велика організаційна робота. В усі навчальні та наукові установи Росії, не лише державні, а й приватні, а також багатьом відомим вченим, які не були на державній службі, розсилались офіційні запрошення. До усіх компаній залізниць комітет звернувся з проханням надати безкоштовні або пільгові квитки особам, які вирішили взяти участь у роботі з'їзду, і залізничні компанії надали необхідну кількість безкоштовних квитків першого класу.

Комітет звернувся до усіх установ Санкт-Петербургу, де відбувалися вчені зібрання, музеїв, лабораторій з проханням дати можливість членам з'їзду оглянути ці установи. Була врахована й та обставина, що багато з тих, хто приїхав «мали малий достаток». У зв'язку з цим, у Наполеонівському готелі, що знаходився на Ісакіївській площі, зняли 50 номерів, які оплачувалися з коштів з'їзду.

За декілька тижнів до відкриття з'їзду комітет склав програму, надруковану на білетах, що видавалися кожному члену. Програма складалася з 11 пунктів і відповідала плану, що був запропонований міністром народної освіти з тією лише різницею, що у програмі, розробленій комітетом, оговорювався порядок з'їзду. Усього повинно було відбутися три загальних засідання – 28 грудня 1867 р., 2 і 4 січня 1868 р. Засідання передбачалося проводити у «великій університетській залі».

28 грудня 1867 р. в Актовому залі Петербурзького університету у святковій обстановці відкрився Перший з'їзд російських природознавців. У його роботі взяли участь 464 делегати. З них 104 приїхали з віддалених міст Росії. Із захопленням про з'їзд писав М.М. Богданов: «Це був насправді день емансипації російської науки, яка рушила з тих пір широким, небаченим доти на Русі потоком. З кожним роком до цього потоку стали вливатися нові струмені, й хвилі його розливаються все ширше й ширше по неосяжному простору Русі. Збулись надії Кесслера» [1, с. 36].

У вітальній промові делегатам голова з'їзду К.Ф. Кесслер казав, що «цей з'їзд буде сприяти розвитку у нас природознавства, а це, у свою чергу, буде сприяти благополуччю землі руської, тобто досягненню тієї мети, до якої повинні бути спрямовані усі наші починання та прагнення» [13]. 2 січня 1868 р. на засіданні відділення зоології К.Ф. Кесслером, а на засіданні відділення ботаніки А.М. Бекетовим і Н.І. Железновим було поставлено питання про організацію товариств дослідників природи при російських університетах. На зоологічно-

му та ботанічному відділеннях з'їзду було прийняте єдине рішення – негайно створити названі товариства. На загальному зібранні 4 січня 1868 р. професор А.М. Бекетов прочитав складену К.Ф. Кесслером заяву від обох відділень, в якій вказувалося на необхідність організації при кожному російському університеті товариства природознавців.

На загальному зібранні вчені також висловили прохання внести до кошторису міністерства грошову допомогу кожному з цих товариств у розмірі 5-6 тис. рублів для організації успішних наукових досліджень. Клопотання вчених мало успіх, і 22 лютого було отримано «високий дозвіл» на організацію товариств. Грошова допомога визначалась у розмірі 2,5 тис. рублів щорічно.

Таким чином, створення природничо-наукових товариств при університетах було одним із найважливіших наслідків Першого з'їзду російських природознавців. Створені завдяки рішенню з'їзду природознавців, товариства надалі виступали організаторами наступних з'їздів. Усього у Росії було проведено 13 з'їздів. Три з них проходили в Україні: у Києві (III та X), та Одесі (VII). У Харкові й Одесі з'їзди були заплановані, але не відбулися через несприятливі обставини і були перенесені до Санкт-Петербургу та Москви. Останній з'їзд був проведений у 1913 р. у Тбілісі. З'їзди відіграли велику роль в об'єднанні вітчизняних природознавців й у координації їх праці.

Товариства дослідників природи при університетах почали функціонувати у січні-травні 1869 р. при Київському, Харківському, Новоросійському (Одеському), Казанському та Санкт-Петербурзькому університетах. Через 10 років аналогічне товариство було організовано при Дерптському, а 23 грудня 1888 р. при Варшавському університеті. Ці організації виникли внаслідок натхненної праці вітчизняних вчених у галузі природничих наук. Значення цих товариств є великим.

Товариства засновувались згідно подань міністрів і головноуправляючих, іноді з попереднім розглядом у Комітеті міністрів (у тих випадках, коли сфера діяльності товариства зачіпала інтереси декількох відомств). Вивчення літератури з історії товариств дослідників природи показує, що кожне товариство мало свій статут, в якому були сформульовані цілі та завдання, джерела фінансування, а також права й обов'язки як самого товариства, так і його членів [11]. Фактично, все життя товариств протікало у відповідності з їх статутами. При цьому статут рекомендував розробку

переважно таких питань, які стосувалися природничої історії місцевого краю та вимагали спільної, колективної праці декількох або багатьох спеціалістів. Заснування товариств дослідників природи при вітчизняних університетах суттєво розширило дослідження природи території Росії та України. Експедиційні дослідження, які до цього здійснювались Академією наук, Географічним, Мінералогічним товариствами, з організацією університетських товариств набули більш системного характеру, поширились на території, які раніше не вивчались, сприяли зростанню наукового та кваліфікованого рівня природознавців – співробітників університетів.

Основною формою діяльності товариств були наукові засідання. Вони проходили, як правило, щомісячно та носили публічний характер. Річні зібрання проходили святково. На них заслуховувався річний звіт, утверджувалась програма досліджень, кошторис прибутків і витрат. На засіданнях були присутні студенти вищих навчальних закладів, а також численні відвідувачі. Маючи відносну фінансову незалежність від держави у витраті грошових коштів, частина яких складалась із членських внесків і пожертвувань, товариства дослідників природи спрямовували зусилля своїх членів на вирішення актуальних проблем науки, що вимагало значних матеріальних витрат. Правильність вибору тематики забезпечувалась колегіальним керівництвом з боку ради товариства, яка мала достатню повноту влади. Товариства могли проводити наукові засідання, організовувати експедиції, видавати свої «Праці» та «Записки», влаштовувати виставки та публічні лекції, підтримувати зв'язки не тільки з вітчизняними, а й із зарубіжними науковими організаціями (обмін науковою інформацією, друкованими виданнями, участь у міжнародних конгресах і нарадах). Відомі вітчизняні вчені – члени товариств дослідників природи обирались до складу зарубіжних наукових організацій. У свою чергу, серед почесних членів вітчизняних товариств були відомі представники зарубіжної науки [10, с. 4]. Організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи при університетах України стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених.

Таким чином, наукові товариства є одним із найбільш цікавих й одночасно найменш досліджених феноменів культури та науки. Інтерес, який виник до історії товариств дослідників природи, створених при вітчизняних університетах у пореформеному періоді абсолютно

виправданий. Особливо цікавим у цьому контексті є доробок активних членів природничо-наукових товариств, а саме А.М. Бекетова, О.М. Бутлерова, М.І. Вавілова, В.Я. Данилевського, О.С. Догеля, О.О. Іностранцева, К.Ф. Кесслера, О.О. Ковалевського, І.Ф. Леваковського, О.М. Северцова, Л.С. Ценковського й інших. Знайомство з науковою літературою переконує нас у тому, що історія товариств дослідників природи при університетах царської Росії, як особливої групи добровільних наукових об'єднань, вивчена неповно. Особливої уваги заслуговує феномен їх наукової продуктивності.

Основними напрямками досліджень членів товариств були флористичні, фауністичні дослідження, дослідження у галузі геології, мінералогії та палеонтології. Велика увага також приділялась дослідженням у галузі географії, гідрології, метеорології, а також сільського господарства. Члени товариств здійснювали краєзнавчі дослідження й опікувались охороною природи. Важливим напрямом була культурно-просвітницька діяльність.

Таким чином, передумовами виникнення товариств дослідників природи при університетах України наприкінці 60-х років XIX ст. є політичні, економічні та наукові. Саме у руслі масштабних перетворень того часу розвивалась вітчизняна наука. Сприяв реалізації задуму провідних вчених-природознавців щодо організації наукових товариств університетський статут 1863 року. Розвиток науки був спричинений об'єктивними обставинами розвитку капіталістичних відносин, економічних реформ. Діяльність науковців, практична реалізація їх наукових ідей залежала від суспільно-політичної ситуації, в якій доводилось працювати. Також появі товариств сприяв досвід зарубіжної та вітчизняної прогресивної науки, розвиток природознавства, поява еволюційної теорії Ч. Дарвіна, рівень самосвідомості провідної вітчизняної інтелігенції. Лейтмотивом діяльності товариств дослідників природи стало проведення широкого кола наукових досліджень з різних галузей наук і поширення цих знань серед населення. Визначальну роль у створенні товариств відіграв Перший з'їзд російських природознавців, який відбувся у період з 28 грудня 1867 р. по 4 січня 1868 р. під головуванням К.Ф. Кесслера. Саме на ньому було винесене рішення про створення товариств дослідників природи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданов М.Н. Карл Федорович Кесслер (19 ноября 1815 – 3 марта 1881 гг.) Биография / М.Н. Богданов. – СПб.,

1882. – 64 с.

2. Днепров Э.Д. Российское образование в XIX – начале XX века / Э.Д. Днепров. – Т. 1. – М.: Мариос, 2011. – 648 с.

3. Кривошеина Г.Г. К истории первого съезда русских естествоиспытателей / Г.Г. Кривошеина // Социокультурные проблемы развития науки и техники. Сборник трудов. – Вып. 4. – М.: ИИЕТ РАН, 2006. – С. 64-78.

4. Нечаев Н.Н. Реформы и контрреформы: из истории российских университетов / Н.Н. Нечаев, Е.А. Князев // Народное образование. – 1991. – № 3. – С. 157-159.

5. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования имп. Александра III. – СПб., 1911. – 616 с.

6. Общий Устав Императорских Российских Университетов 1863 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра II (1855–1864). – СПб.: В типографии Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3. – 1434 с.

7. Погожев А.В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе / А.В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.

8. Посохов С.И. Уставы российских университетов второй половины XIX в. в публицистике и историографии / С.И. Посохов // Философский век. Альманах. Вып. 28. История университетского образования в России и международные традиции просвещения. Том 1 / Отв. редакторы Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. – С. 119-125.

9. Рождественский С.В. Историческое обозрение деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902 гг. – СПб., 1902. – 840 с.

10. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В. Соболева. – Ленинград: Наука, 1983. – 262 с.

11. Степанский А.Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России / А.Д. Степанский. – М.: Наука, 1987. – 366 с.

12. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: дис... к. іст. н.: 07.00.01 / Тетяна Андріївна Стоян. – К., 1999. – 199 с.

13. Труды Первого съезда Русских Естествоиспытателей в Санкт-Петербурге. – СПб., 1868.

Коробченко Ангеліна *Передумови виникнення товариств дослідників природи при університетах України наприкінці 60-х років XIX століття*

У статті розкриті передумови виникнення товариств дослідників природи при університетах України наприкінці 60-х років XIX ст. Серед них слід відзначити *політичні, економічні та наукові* передумови. Відзначено, що саме у руслі масштабних перетворень того часу розвивалася вітчизняна наука. Лейтмотивом діяльності товариств дослідників природи стало проведення широкого кола наукових досліджень з різних галузей наук і поширення цих знань серед населення.

Ключові слова: Україна, передумови, товариства дослідників природи, природознавство, наука

Коробченко Ангелина *Предпосылки возникновения обществ испытателей природы при университетах Украины в конце 60-х годов XIX века*

В статье раскрываются предпосылки возникновения обществ исследователей природы при университетах Украины в конце 60-х годов XIX века. Среди них следует отметить *политические, экономические и научные* предпосылки. Именно в русле масштабных изменений того времени развивалась отечественная наука. Лейтмотивом деятельности обществ испытателей природы стало проведение широкого круга научных исследований по разным отраслям наук и распространение этих знаний среди населения.

Ключевые слова: Украина, предпосылки, общества испытателей природы, естествознание, наука

Korobchenko Anhelina *Preconditions of the beginning of naturalists' societies at the universities of Ukraine in the end of 1860th*

Preconditions of the beginning of naturalists' societies at the universities of Ukraine at the end of the sixties of the 19th century are revealed in the article. Political, economic and scientific preconditions should be noted among them. Just in the course of large-scale changes of that time the science of our country was developing. The University Regulations of 1863 contributed to the realization of the intention of leading naturalists concerning the arrangement of scientific societies. The development of science was caused by objective circumstance of the development of capitalist relations and economic reforms. The activities of scientists and practical realization of their ideas depended on the social and political situation, in which they had to work. The experience of foreign and home progressive science, the development of natural sciences, the appearance of Charles Darwin's evolutionary theory and the self-awareness level of leading domestic intellectuals also promoted the beginning of the societies. Carrying out a wide range of scientific investigations in different branches of sciences and spreading this knowledge among the people became the leading motive of the activities of naturalists' societies. The First Congress of Russian Naturalists, taking place from the 28th of December, 1867 to the 4th of January, 1868, under the supervision of Karl F. Kessler, played a decisive part in making the societies. The decision on the creation of naturalists' societies was reached exactly at this congress.

Keywords: Ukraine, preconditions, naturalists' societies, natural sciences, science

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Господаренко О.В., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 17.01.2017 р.